

СТАТТІ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ

Павло
Бартусяк

КОНЦЕПТНА¹ ДИСИПАЦІЯ «ТВОРЧОЇ ЕВОЛЮЦІЇ», або Від «рушійної сили вогню²» Саді Карно до «певного пориву³» Анрі Бергсона

У вітчизняних історико-філософських дослідженнях⁴ останніх років простежується тенденція — аналіз ідей того чи того філософа детермінується способом їх вираження та особливостями функціонування у написаних ним текстах. Підхід доволі продуктивний та простий у застосуванні. Наприклад, головний фігурант більшості присвячених філософії Бергсона історико-філософських текстів *élan vital* (життєвий порив) з'являється у «Творчій еволюції» лише двічі [Bergson 1959: pp. 172–176]. Іноді цього достатньо, щоб концепт зіграв головну роль, а іноді маємо невиправдану ампліфікацію. *Élan vital*, вважаю, є прикладом останньої. Позаяк термін є лиш однією із численних модифікацій/флуктуацій нейтрального *élan*. Це доводить сам текст: вельми часто *élan* фігурує без якісного при-

---

¹ «Концептна», не «концептуальна», позаяк останнє слово відсилає до концепції. У Бергсона ж йдеться про концепти.

² «puissance motrice du feu» (фр.). Цей складений концепт був запропонований французьким фізиком і математиком Саді Карно (1796-1832) у книзі: «Роздуми про рушійну силу вогню і про машини, здатні розвинути цю силу» [Carnot 1872]. Ця робота була опублікована у 1824 році; вважається засадничою у термодинаміці.

³ «certain élan» [Bergson 1959: 43].

⁴ Див., напр., «"Медитації" Декарта у дзеркалі сучасних досліджень» [Декарт 2014], «Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання» [Баумейстер 2012] тощо.

кметника чи прямого додатка. Цей факт істотно розширює горизонти інтерпретації через сприяння зануренню у концептну стихію тексту. Логіка даного підходу нівелює роль ідеологічних фіксацій, на кшталт прикріплення філософії Бергсона до *Lebensphilosophie* (філософія життя), ірраціоналізму, спіритуалізму тощо.

Занурення у концептну стихію «Творчої еволюції» — доволі поширена процедура у закордонних дослідженнях філософії Бергсона останніх років. Особливо виділяється стаття Джеймса Дифриско «Переглянутий *Élan Vital*: Бергсон і термодинамічна парадигма» [DiFrisco, 2015]. Дифриско критикує загальноприйняте віталістичне бачення, згідно з яким *élan vital* характеризується як «спіритуалістична життєва сила» [ibid.: 54] (spiritualistic “vital force”). Натомість він пропонує розглядати його «як тенденцію, організаційно супротивну процесу ентропійної деградації» [ibid.: 54]. *Élan vital* стосується фізичного світу в цілому, зазначає дослідник. Співзвучні ідеї знаходимо у статті Роналда Д. Аліманта «Життя і матерія: Бергсон і класична термодинаміка» [Allimant, 2016] та Кейт Енсел-Пірсон «Про Бергсонову реформу філософії у “Творчій еволюції”» [Ansell-Pearson, 2016]. На неспіритуалістичний аспект *élan vital* вказували не тільки дослідники-філософи. Японський біолог Наокі Сато у статті «Науковий *Élan vital*: ентропійний дефіцит і неоднорідність як сукупний концепт рушійних сил життя у керованій фотосинтезом ієрархічній біосфері» [Sato, 2012] зазначає, що концепт *élan vital* є результатом аналізу численних наукових даних кінця XIX століття. Відтак — нічого спільного з містичним віталізмом не має.

Ці дослідження суттєво каталізували процес дестереотипізації концепту *élan vital*. І, транзитом, філософії Бергсона в цілому. Одначе термінологічна фіксація авторами *élan* як *vital* побіжно інгібує цей процес. Усе просто, якщо *élan vital* значно ширший за обсягом, ніж сфера життя, то навіщо цей збанкрутілий термін використовувати? Зрештою це було очевидно і для Дифриско. Він пропонує варіант «*élan physique*» (фізичний порив) [DiFrisco, 2015: p. 68]. Доволі релевантний, але не застосовний. Тому що а) у «Творчій еволюції» словосполучення *élan physique* не фігурує, б) воно не відповідає Бергсоновим принципам функціонування⁵ концептів (про що нижче йтиме мова).

Élan vital володіє якимсь чаром, непереборною силою. Експлуатація терміна у присвячених Бергсонові дослідженнях іноді настільки невиправдана та недоречна, що інше пояснення, більш раціональне, годі придумати. І це за умови неймовірного концептного розмаїття «Творчої еволюції». Ди-

⁵ Ми використовуємо словосполучення *функціонування концептів*, а не, скажімо, концептне розгортання, розвиток, поступ, позаяк останні містять у собі домішки телеології, якогось поступального руху, де кожен наступний етап якісно різниться від попереднього, де має місце певна ієрархія. Це більше стосується філософії Гегеля. Філософія Бергсона ж абсолютно не толерує жодної телеології, ієрархічності. Концепти Бергсона функціонують без завдань, цілей, великої мети, поза розвитком чи занепадом. До того ж, слово функціонування часто використовує сам Бергсон.

фриско, Алімант критикують віталістичну інтерпретацію *élan vital*. А до якої ще інтерпретації може схилити прикметник *vital*?

Невиправдане використання *élan vital* можна зафіксувати навіть у текстах Жюльє Дельоза — одного із найрадикальніших дестереотипізаторів і реактиваторів філософії Бергсона. Твір «Бергсонізм» він починає так: «Тривалість, Пам'ять, Життєвий порив позначають великі етапи бергсоніанської філософії» [Deleuze 1966: p. 1]. Десять років до того, на самому початку тексту 1956 року «Бергсон, 1859–1941» Дельоз уперше формулює один із головних принципів своєї філософії: «Великий філософ — той, хто створює нові концепти: ці концепти, водночас, долають дуальності ординарного мислення [*pensée ordinaire*] і надають речам нової істини [*vérité nouvelle*], нової дистрибуції [*distribution nouvelle*], екстраординарного зрізу [*découpage extraordinaire*]» [Deleuze, 2002a: p. 28]. Для Дельоза, у цьому тексті та у «Бергсонізмі», центральним концептом «Творчої еволюції» є безперечно *élan vital*. Процес надання речам нової дистрибуції через *élan vital* Дельоз ініціює у статті «Концепція різниці у Бергсона» у вигляді зрізу: «Життя — це процес різниці» [Deleuze, 2002b: p. 54]. Згодом у «Бергсонізмі» цей зріз дещо трансформується: «...життєвий порив як рух диференціації» [Deleuze, 1966: p. 92].

Витоком Дельозового бачення філософії як творення нових концептів є думки Бергсона щодо терміна *природа*, виголошені на засіданні, присвяченому обговоренню «Технічного й критичного філософського словника» [Lalande, 2010] Андре Лаланда. Під час дискусії, Бергсон звернув увагу присутніх на те, що термін *природа* має безліч відтінків, цілу гаму можливих значень. У результаті він ставить питання: чи варто нехтувати цим розмаїттям, вибираючи та фіксуючи лише запропоновані Лаландом варіанти? [Bergson, 1957: p. 168]. За Бергсоном, міцна фіксація значень термінів зупиняє процес розгортання філософської думки. Філософування не зводиться до вибору між готовими поняттями, воно їх створює. На мою думку, Дельозовий зріз «*élan vital* як рух диференціації» може бути прикладом такої міцної фіксації. Зацементований *élan vital* гальмує розгортання філософської думки Бергсона, блокує вхід до його творчої лабораторії.

До ще міцнішої фіксації вдався один із найавторитетніших французьких сучасних дослідників філософії Бергсона Фредерик Вормс. У книзі «Філософія у Франції у ХХ столітті. Моменти» [Worms, 2009] він розділяє французьку філософію цього періоду на чотири моменти: 1) (le moment 1900) головною ознакою першого моменту є дослідження проблематики духу (*esprit*), а ключовою фігурою — Бергсон. Сутністю філософії останнього є спиритуалізм; 2) наступний пов'язаний з Другою світовою війною, пріоритетна тема — існування; 3) період 1960-х років і проблема структури; 4) сучасний момент характеризується аналізом проблематики життя. За Вормсом, другий момент формується на ґрунті першого. Жорж Політцер у 1929 році опублікував памфлет «Кінець філософського парадю. Бергсонізм» [Politzer, 1967]. У творі Політцер критикує застосування біологічного підходу до аналізу

людського життя. Він закидає Бергсонові те, що останній описує життя як річ, тобто у третій особі. Як щось зовнішнє, не властиве суб'єктові. На думку Політцера, такий підхід унеможливує розгляд життя від першої особи. Так проблематика конкретного існування, від першої особи, виходить із за-тінку життя.

Філософія Бергсона ще за його часу міцно закристалізувалась у бергсонізмі — ідеології з її одвічними атрибутами: ірраціоналізм, спіритуалізм, *élan vital* тощо. Починаючи з тексту 1912 року Жюльєна Бенда «Бергсонізм або філософія мобільності» [Benda, 1912] з'явилося чимало текстів зі словом «бергсонізм» у заголовку⁶. Бергсонізм, як і будь-яка інша ідеологія, є структурою насамперед догматичною, зі своїм сталим кодексом. Подібні ідеологічні утворення зазвичай досить швидко набридають і знецінюються. Саме тому в 1940–1950-х роках філософський авангард, як зазначає Режис Жоліве, розглядав Бергсона як «мертвого пса» [Dosse, 2009: p. 173] (*chien mort*). Деідеологізувати філософію Бергсона мав на меті Жиль Дельоз. Але чому присвячений цій процедурі твір він називає «Бергсонізм»? Фредерик Вормс під час бесіди із біографом Дельоза і Гваттарі Франсуа Досе припустив, що у такий спосіб Дельоз насміхався над бергсоніанцями і створеним ними бергсонізмом [ibid.: p. 173].

Однак використання Дельозом кліше *élan vital* говорить про те, що повністю позбутися впливу ідеології йому не вдалось. Це частково можна пояснити так: у «Листі до суворого критика» Дельоз відносить себе до покоління філософів, яке було розшматоване історією філософії. На його думку, вона виконує репресивну функцію. «Це, власне кажучи, філософський Едип» [Deleuze, 1990: p. 3]. Отже, має бути якийсь *анти-едип*, з яскраво вираженою антирепресивною функцією, з глобальним екстремумом — занурення у стихію творчості. Як у власну, так і у стихію філософів, які надихають. З огляду на це, твір Дельоза і Гваттарі «Анти-Едип» [Deleuze, Guattari 1972] є не тільки антифрейдівським Едипом; це передусім маніфест проти будь-якої репресивності, догматичності та ідеологізації.

Повністю позбутись інтерпретативних кристалізацій філософії Бергсона практично неможливо. Запропонований нами нейтральний варіант *certain élan*, безперечно, також є фіксацією. Однак ми прагнемо максимально де-стабілізувати зафіксоване, щоб уможливити плавкі концептні переходи, розгорнути картину «Творчої еволюції» якомога ширше і розблокувати спроектоване Бергсоном річище для *flux du réel* (потік реального).

В «Есеї про безпосередні дані свідомості» [Bergson, 1888] Бергсон концептуалізував фізичний термін *ендосмос* (*endosmose*). У фізиці цей термін

⁶ Наприклад, Жак Марітен «Два бергсонізми» [Maritain 1912], Раймон Ленуар «Рефлексії про бергсонізм» [Lenoir 1919], Гюстав Родріге «Бергсонізм і моральність» [Rodrigues 1922], Владимир Янкевич «Пролегомени до бергсонізму» [Jankélévitch 1928], Жан Прево «Бергсонізм» [Prévost 1928], Поль Меснар «Католицизм і бергсонізм» [Mesnard 1933], Анрі Готьє «Навколо Бергсонізму» [Gouhier 1934] тощо.

описує процес спонтанного переходу, однобічної дифузії через мембрану, яка відокремлює розчин від чистого розчинника. Це явище зумовлене прагненням системи до термодинамічної рівноваги і вирівнювання концентрацій розчину з обох боків мембрани. Простіше кажучи, *ендосмос* стосується змішування, зрівноваження. За допомоги цього терміна Бергсон пояснює виникнення хибних уявлень про реальність. Він показує, що в цих уявленнях змішуються два різні за природою компоненти. Наприклад, в ідеї інтенсивності психічних станів змішуються кількість і якість. Таке *змішування* можемо спостерігати також у сфері історії філософії. Наприклад, маємо універсальний поширений «розчинник»: інтуїція, спиритуалізм, ампліфікований *élan vital*, і в ньому, відокремлений тонкою мембраною, концентрований Бергсоновий розчин з неймовірною кількістю концептів та концептних похідних. В історико-філософському *ендосмосі* відбудеться те саме, що й у фізичному: концентрат універсалізуватиметься допоки інтуїція, спиритуалізм і *élan vital* не зрівноважать усю систему. Бергсон скільки завгодно може говорити про те, що міркування більшості філософів є чисто абстрактними й стосуються не самих речей, а простої створеної ними ідеї про ці речі: «...філософ оперує діаграмною і негнучкою ідеєю замість того, щоб рухатись слідом за звивистими [sinueux] і рухомими [mobiles] контурами реальності» [Bergson, 1919: p. 8]. У будь-якому разі ці тези *розчиняються* в океані універсальних кліше, на кшталт «філософія Бергсона — це дослідження проблематики духу». На щастя, процес *ендосмосу* можливо перепинити. Шляхом сепарації. Це одна із найпоширеніших процедур у філософії Бергсона. Якщо ми маємо, наприклад, суміш *ладу* (ordre) і *безладу* (désordre), то необхідно їх розділити та вивчити принципи функціонування кожного сегмента окремо у притаманних їм середовищах. У результаті, зазначає Бергсон, ми побачимо, що *безлад* є лиш ідеєю інтелекту, чистою абстракцією. У реальності, зазначає філософ, не існує *безладу*, вона завжди певним чином *уладнана* (ordonnée) [Bergson, 1959: p. 154]. Якщо застосувати метод сепарації до описаного вище історико-філософського *ендосмосу*, то виявиться, що спиритуалізм, ірраціоналізм, ампліфікований *élan vital*, приписувані філософії Бергсона, є суто ідеологічним, грубим узагальненням без реального стосунку до текстів, які репрезентують цю філософію. Отже, у нашому розпорядженні залишається тільки сам текст Бергсона, єдина реальність, принципи концептного функціонування якої ми і спробуємо дослідити.

Але спершу ми опишемо дві, на мою думку, важливі умови цього функціонування у текстах Бергсона. Вони були сформульовані самим філософом. Бергсон — мислитель доволі радикальний. Класичні філософські підходи він доволі легко відкидав. Багатьох його сучасників і дослідників різних періодів це неабияк дратувало. Мабуть, цим можна пояснити тотальне нехтування тим, що написано Бергсоном.

Умова №1 «Річ перебуває правдиво там, де діє⁷»

У «Творчій еволюції» Бергсон закидає Герберту Спенсеру те, що він розглядає реальність тільки в її актуальній формі (*forme actuelle*). Себто без урахування її текучості та мінливості [Bergson, 1959: p. 242]. Такий важливий процес у всесвіті, як *рух*, у концепції Спенсера є бутафорією, не функціональним. Згідно з Бергсоном, та чи та ідея, той чи той концепт, мають бути залученими до реального процесу, інакше вони будуть просто плодами ілюзій.

В атмосфері, де головним «газом» є творчість, ідеї та концепти Бергсона починають функціювати зовсім по-іншому. Вони наче оживають. За таких умов, тези на кшталт «відтворювати звивисті та рухливі контури реальності», виглядають вже не такими й фантастичними. Особливо це помітно у романі «Тропік Рака» Генрі Мілера — письменника, який зазнав потужного впливу ідей «Творчої еволюції». «Хаос — це партитура, з якої списана реальність» [Miller, 1994: p. 3] (*Chaos is the score upon which reality is written*). І далі: «Ти, Таню, є моїм хаосом... І це навіть не *Я*, це світ, який вмирає, здирає шкіру часу. *Я* ще живий, борсаюсь [*kicking*] у твоїй матці, і є реальністю, що пишеться [*a reality to write upon*]» [ibid.: p. 3]. Мілеровий перехід від *reality is written* через *kicking* до *reality to write* дечим схожий на Бергсоновий від *enveloppe* (обгортка, кокон) через *réveillons la chrysalide* (розбудімо лялечку) до *papillon volant, changeant, vivant* (летючий, мінливий, живий метелик) [Bergson, 1934b: p. 12]. На думку Бергсона, переважна більшість філософських концепцій (кантіанство, гегельянство, позитивізм тощо) концентрувались і зрештою зупинились на етапі *enveloppe*. Ці концепції були пов'язаними не із реальним рухом, зміною та часом, а тільки з їхньою концептуальною обгорткою (*enveloppe conceptuelle*), яку ми хибно приймали за їхній еквівалент. Бергсон прагнув повернути рухові — його мобільність (*sa mobilité*), зміні — її текучість (*sa fluidité*), і часові — його тривалість (*sa durée*). У Мілера простіша формула: «Річ тече» [Miller 1994: 17] (*The thing flows*). У *reality is written*, себто у зафіксованій реальності, Мілер знаходить можливість здійснювати *kicking*, що веде його до реальності, яку формує він. Мілер будь-що прагне продовжити потік (*flows*). У тексті «Життя і свідомість» Бергсон ставить питання: життя цілком могло зупинитись на певному етапі еволюції, але чому цього не відбулось? Чому воно рухалось вперед? «Хіба не через те, що воно захоплено [*entraînée*] певним поривом [*un élan*]» [Bergson, 1919: p. 19]. Зауважимо, слово *élan* Бергсон вживає з неозначеним артиклем *un*. Цей *élan* постає нейтральним як і Мілеровий процес *kicking*. Самі по собі вони нічого не означають і ні на що не вказують. Їхнє існування проглядається лише у процесі діяльності та у породжених ними ефектах.

⁷ «Une chose est véritablement là où elle agit» [Bergson 1959: 141].

Умова №2

«Можливе не стає реальним, навпаки, це реальне робиться можливим⁸»

Починаючи з Християна Гюйгенса, фізики вважали, що електромагнітні хвилі, зокрема світло, поширюються у певному середовищі — ефірі. У 1887 році американські вчені Альберт Майкельсон і Едвард Морлі здійснили відомий експеримент (дослід Майкельсона—Морлі), щоб виміряти швидкість «ефірного вітру» і в такий спосіб перевірити гіпотезу про існування ефіру. У результаті швидкість такого «вітру» виявилася нульовою. Спеціальна теорія відносності (1905) Айнштейна остаточно відкинула гіпотезу про ефір. Згідно з Айнштейном, електромагнітні випромінювання, в тому числі світло, не потребують жодного додаткового середовища для розповсюдження. Щось подібне намагався здійснити Бергсон у філософії. Наявне у всесвіті всепроникне «випромінювання» *élan* не потребує жодного *ефемерного буття*, жодної онтології, для розповсюдження та функціонування. Цій темі присвячена спеціальна стаття «Можливе і реальне». Згідно з Бергсоном, у філософії існують дві головні псевдопроблеми: перша зводиться до питання про буття, друга — до питання про пізнання. Згодом ці дві псевдопроблеми філософ зводить до однієї найголовнішої: ідея про те, що «можливість речей передує їхньому існуванню» [Bergson, 1934b: p. 71]. З цієї ідеї випливає, що речі можна уявити і помислити до того, як вони реалізуються. Для Бергсона це нонсенс, або як він це називає *flatus vocis* (порожній звук). Різноманітні теорії буття, небуття, безладу, не-Я тощо є лиш нашими інтелектуальними звичками (*habitudes intellectuelles*), які до *потoku реального* не мають жодного стосунку.

Функціонування через дисипацію

Епізод №1 «Матеріальний світ як простий потік, неперервність протікання, становлення⁹»

Отже, дві умови: 1) будь-який концепт, ідея мають бути залученими до процесів, що реально перебігають у світі; 2) тільки реальність створює можливості. Певна малодиференційована протоплазматична маса (наприклад, амеба) у Бергсона володіє більшим потенціалом, ніж усі теорії буття і небуття разом узяті. З огляду на це інтерпретувати філософію Бергсона як спиритуалізм, ірраціоналізм тощо або описувати її крізь призму проблематики буття є задумом заздалегідь безперспективним. Це інтерпрета-

---

⁸ «... c'est le réel qui se fait possible, et non pas le possible qui devient réel» [Bergson, 1934b: p. 74].

⁹ «...il verra le monde matériel se résoudre en un simple flux, une continuité d'écoulement, un devenir» [Bergson 1959: 245] (і філософ побачить, що матеріальний світ розпадається на простий потік, неперервність протікання, становлення).

Ми використовуємо слово епізод, щоб максимально деієрархізувати процес концептного функціонування.

тивна безвихідь. Якщо ці умови врахувати, перед нами постане неосяжний плацдарм — реальний світ як джерело і поле розгортання концептних баталій. Світ як потік, невпинне протікання, становлення — ця теза з останнього абзацу «Творчої еволюції» стала лейтмотивом філософії, мабуть, найзначливішого послідовника Бергсона — Жюльє Дельоза. Оpubліковану у співавторстві з Гваттарі книгу «Анти-Едип» можна вважати сиквелом або навіть ремейком «Творчої еволюції». Вище ми зазначили, що «Анти-Едип» є не лише «антифрейдівський Едипом», але й маніфестом проти будь-якої репресивності, догматичності та ідеологізації. За таких сприятливих умов філософія Бергсона інтерпретується авторами якісно по-іншому. Це зовсім не те тлумачення, яке зустрічаємо у «Бергсонізмі». В «Анти-Едипі» Дельоз і Гваттарі зазначають, що Бергсон у «Творчій еволюції» заново відкриває два світи: світ матеріальний і світ життя. Живе уподібнюється матеріальному тією мірою, «якою живе відкривається [відгукується] на відкритість світу; живе є цілісністю тією мірою, якою ціле світу, як і ціле живого, завжди перебувають у самопоставанні [se faire], самопродукуванні [se produire] і просуванні [progresser]» [Deleuze, Guattari, 1972: p. 114]. Постульована Бергсоном безперервна дифузія елементів матеріального і живого не є взаємопроникненням між двома автономними сферами. Інакше це було б ендосмосом. Ця дифузія виникає, позаяк матеріальне і живе є дивергентними лініями однієї й тієї самої певної активності. Ця умова дала змогу, наприклад, Дельозу і Гваттарі «розчаклувати» едиповий трикутник (я-мати-батько). В «Анти-Едипі» цей трикутник «погано зачинений, пористий, такий, що протікає, трикутник розірваний, звідки вислизують потоки бажання, прямуючи до інших місць» [ibid.: p. 114]. Спродуковані несвідомим потоки марять не собою чи сім'єю, а історією, расами, охоплюють цілі континенти. Або як у Мілера: «...ми маємо у собі усі континенти і моря між континентами та птахів у повітрі» [Miller, 1994: p. 16]. П'єр Монтебело у статті «Дельоз, анти-феноменологія?» зазначає, що Бергсон прагне пояснити нам, що «суб'єкт є ефектом світу» [Montebello, 2011: p. 316]. Всесвіт є більш розмаїтим, ніж людина та її свідомість. Людина не є чимось унікальним у природі, не є її центром чи основою, не є способом її організації, це лиш один із випадків (cas) природи, зазначає дослідник.

У розпорядженні Бергсона лише один факт — реальність. Протоплазматична маса, лялечка, летючий метелик, людина, свідомість, фотосинтез, ум (esprit), душа, сприйняття, — це все продукти однієї реальності. Для Бергсона реальність — це «безперервне фонтанування новизни» [Bergson, 1959: p. 41].

Епізод № 2

Від «установлення рівноваги» Карно до «невизначеного коливання» Бергсона

Французький фізик Саді Карно у своєму класичному творі «Рефлексії про рушійну силу вогню і про машини, здатні цю силу розвинути» пише, що продукування рушійної сили (puissance motrice) у

теплових машинах запускається не споживанням реального тепла, а його переходом від гарячого тіла до холодного, себто у *зрівноваженні* тепла. Для появи рушійної сили недостатньо одного тепла, потрібен ще й холод. «... Без нього тепло було б безплідним» [Carnot, 1872: р. 11]. Ідеї Карно Бергсон реактивує у «Творчій еволюції». Тільки замість тепла у нього — життя (або *підйом* [montée]), а замість холоду — матерія (або *спад* [descente]). Одне але. Рівновага (équilibre) Карно у Бергсона не є функціональною. Звісно, зрівноваження, як і ентропія, потенційно всесвіту притаманне, це Бергсон ніяк не може заперечити. Але актуально — чуттєва реальність (réalité sensible) постає у «Творчій еволюції» *постійним невизначеним коливанням* біля точки рівноваги. Ці коливання прагнуть урівноважитись, однак цього не досягають. Внаслідок цього вони продукують різноманітні імпульси — рушійну силу всесвіту. Наокі Сато саме тому називає *élan vital* науковим. Адже фотохімічні реакції, що перебігають у живих клітинах, оперують вільною енергією, спродукованою *нерівноважними* (non-equilibrium) процесами. Життя, висновує Сато, є «по-різному поскладкована система перенесення неоднорідності, в якій світло запускає початковий порив» [Sato, 2012: р. 247].

Отже, для виникнення *рушійної сили вогню* у теорії Карно потрібне встановлення рівноваги. У Бергсона навпаки, *початковий імпульс* (impulsion initiale)/*імпульс глобальний* (impulsion globale) запускається постійними невизначеними (нейтральними) коливаннями — вільною енергією, якщо послуговуватись термінологією Сато. На рівні першого епізоду ми маємо матерію як потік, становлення; на рівні другого — постійні невизначені коливання, які запускають процес продукування імпульсів. З цього моменту, розпочинає функціювати те, що ми називаємо концептною дисипацією. У фізиці дисипативними системами називають відкриті, нелінійні системи, в яких зрівноваження не настає. Це через розсіювання енергії, яку система одержує ззовні. За таких умов дисипативна система самопродукується і в результаті зазнає неймовірних і непередбачуваних модифікацій. Це як ріка. Спочатку вона, у верхній течії, є простим *поток*ом, неперервним *протіканням*. Згодом, у процесі *становлення*, у середній та нижній течіях, отримує потужну порцію зовнішньої енергії (притоки), що веде до коливань, біфуркацій¹⁰, себто енергія розсіюється, провокуючи виникнення різноманітних рукавів, заплав, перекатів, обмілин, піщаних кіс, острівців тощо. Річище може неодноразово змінювати напрямок. Спродуковані розсіюванням енергії коливання модифікують ріку до невпізнаності. Той чи той заплав не характеризує цілу річку, це лиш один із її численних епізодів. Філософська ріка «Бергсон» не характеризується одним із її заплавів — *élan vital*. Це тільки епізод. Або як пише сам Бергсон: «...Жива істота є, головним чином, перехідним пунктом...» [Bergson, 1959: р. 93]. За Бергсоном, реальність, матеріальний потік, життя не переслідують жодної цілі. Припускати цілі

---

¹⁰ У природі трапляється явище — біфуркація річок.

означає передбачати існування напередустановленої моделі, яку потрібно здійснити. А це для організму «Творчої еволюції» — смертельний токсин. Адже «Бергсонова реальність» є невпинним творенням. Безупинним формуванням усеможливих коливань і контурів. А позаяк концепти мають відтворювати контури реальності, вони підлягають тій самій дисипації, що й вона. Ціла мережа концептів, жоден з яких не є головним та остаточним.

Епізод №3

Від «невизначеного коливання» через «глобальний імпульс» до «певного пориву»

У цьому епізоді дисипація імпульсу набирає потужних обертів. Запропонована нами послідовність епізодів є досить умовною. Насправді імпульс функціонує в кожному епізоді. Так само, як невизначені коливання чи потік реального. Бергсоновій філософії не властиво розглядати реальність в термінах початку та закінчення. Він розглядає всесвіт серед ходу, прагне будь-що витримати нав'язаний реальністю темп. Адже «всесвіт триває» [ibid.: p. 18] (*L'univers dure*). Імпульс ріки, триваючи, розсіюється. Так продукуються заплави, рукави, перекази тощо. Імпульс реальності, триваючи, розсіюється, або, інакше кажучи, дивергує. Так фабрикуються різноманітні тенденції — вельми поширене Бергсонове концептне утворення. Найрізноманітніші тенденції буквально пронизують «Творчу еволюцію». Приміром, *tendance à se reproduire* (тенденція до саморепродукування), *tendance à changer* (тенденція до зміни), *tendances dissociées* (роз'єднані тенденції), *tendance primordiale de la vie* (первинна тенденція життя), *tendance originelle* (початкова тенденція), *tendance élémentaire* (елементарна тенденція) тощо. І що примітно, життя є однією із таких тенденцій: «життя — це передусім тенденція до дії...» [ibid.: p. 72] (*La vie est, avant tout, une tendance à agir*). У процесі становлення тенденції зазнають біфуркацій. Реальність поступово накопичує їх, зокрема життя. І ось неочікуваний поворот: реальність, збагачена біфуркованими тенденціями, створює «дивергентні серії видів [біологічних], які еволюціонуватимуть роздільно» [ibid.: p. 75]. Цей процес реальності, одночасне накопичення і розсіювання (творення), Бергсон надзвичайно поетично описує: «*Elle se fait ou elle se défait, mais elle n'est jamais quelque chose de fait*» [ibid.: p. 185]. Себто реальність або *постас* (*se fait*), або *розвіюється/розповивається/роздягається* (*se défait*), але вона ніколи не є чимось *завершеним/доконаним* (*de fait*). Ми передали приблизний зміст цього речення. Адекватний переклад — із, що найголовніше, збереженням ритму — здійснити практично неможливо. У попередньому епізоді було зазначено, що чуттєва реальність (*réalité sensible*) постає у «Творчій еволюції» *постійним невизначеним коливанням* біля точки рівноваги. *Fait* (факт, завершене, доконане) із речення Бергсона цілком може бути прикладом такої точки. Реальність потенційно прагне зрівноважитись, досягти стану *fait*, однак актуально завжди біфуркує або на рівні

se [fait], або на рівні se dé [fait]. Приміром, лялечка є рівнем se [fait] метелика або рівнем se dé [fait] реальності, в якій цей метелик може функціювати.

Ця невпинна гра реальності (створення дивергентних серій видів), або, як це називає Бергсон, «гра селекції» [ibid.: р. 53], провокує потужну світову дисипацію/диференціацію (приміром, від малодиференційованої амеби до сильнодиференційованих хордових). Запропонований реальністю темп змушує Бергсона вдаватись до дисипації/диференціації концептної. Біфуркація на рівні se [fait] породжує функціювання концепту *poussée* (поштовх), якому Бергсон відводить роль відповідального за зростання живих організмів. Але в той самий час, паралельно продовжує функціювати *impulsion globale*: «...життя рухається розгортаючи початковий імпульс» [ibid.: р. 78]. Це наче гра у грі. У другому епізоді ми писали, що початковий імпульс *запускається* постійними невизначеними коливаннями — вільною енергією (напр., енергія сонця). Цього разу ми виділили курсивом не «початковий імпульс», а слово «запускається». Новий виток гри у грі. Для здійснення функції *poussée* Бергсон вводить концепт *déclanchement* (запуск). За Бергсоном, їжа є певним видом вибухової речовини. Перебуваючи у тій чи тій живій істоті, їжа *запускає* процес розмотування накопиченої у ній енергії. Тут se dé [fait] дисипує в *déroulement* (розмотування) — вельми поширений концепт у текстах Бергсона. *Розмотування* продукує сприятливу атмосферу для формування таких концептів, як *temps* (час) і *durée* (тривання). У «Можливе і реальне» Бергсон дуже просто пояснює, що таке *temps*: «час — це те, що перешкоджає тому, щоб усе було даним одразу» [Bergson, 1934b: р. 67]. А у «Вступі (перша частина)» до збірки «Думка й рухоме» Бергсон пояснює, яким чином функціює *temps*: «... час, який розмотується або розмотуватиметься» [Bergson, 1934a: р. 9]. Дана властивість *часу* описується функцією концепту *тривання*. У цьому ж тексті: «...тривання — це неподільна континуальність» [ibid.: р. 10], або «... сутність тривання у тому, щоби текти» [ibid.: р. 11]. Ось чому Бергсон прагнув повернути *часові* його *тривання*. Адже з останнім *час* стає дієвим, змістовним, реальним. Інакше кажучи, перестає бути порожньою концептуальною обгорткою, декорованою традиційною метафізикою. Як ми побачили, концепти *час* і *тривалість* Бергсон витягує із самої реальності — неперервної гри між se [fait] і se dé [fait]. Це безперервне творення нового реальністю Бергсона настільки захоплює, що для опису цього процесу створюється окремий концепт — *spiritualité*¹¹. Щоправда, використане для цього слово не надто оригінальне. За цю фривольність Бергсон дорого заплатив. Багатозначність *spiritualité* відчинила навстіж ворота Бергсонової філософії для входу різноманітних хибних інтерпретацій. Насправді «ми розуміємо під *spiritualité* певний хід вперед до завжди нових творень» [Bergson, 1959: р. 147].

¹¹ Цей Бергсоновий концепт ми залишимо без перекладу. Жоден з українських відповідників (духовність, спіритуальність) і близько не має того значення, яке вкладав у це слово Бергсон.

Для підкреслення ефекту *se dé [fait]* Бергсон створює концепт *розмотування*, для підкреслення ефекту *розмотування, часу, тривання* та фонтанування новизни створюється *spiritualité*. Час метелика як епізоду реальності — це його *тривання*, яке полягає у *розмотуванні* — від кокона через лялечку до зрілої особини — певної новизни у реальності. Однак *spiritualité* є не лише пасивним очікуванням новизни. Метелик цілком може проявляти активність, модифікувати свій внутрішній *поштовх* і таким чином втручатись у процес *розмотування*. Як ми зазначали вище, цей процес перебігає на рівні *se [fait]*. Функціонування *se [fait]* у Бергсона забезпечується концептом *roussée*. Для підкреслення *поштовху* філософ створює свій, мабуть, найвідоміший концепт — *élan* (порив). У «Творчій еволюції» *життя* описується через імпульс, потік, поштовх, порив тощо. Два останні у тексті дуже часто є синонімами. Однак, на думку Бергсона, *життя* все ж потрібно порівнювати з *поривом*. «Адже кожен біологічний вид, навіть кожна особина вилучає із глобального імпульсу життя тільки певний порив» [ibid.: p. 43]. Отриману ззовні енергію та чи та особина використовує для свого власного інтересу. Це піклування про себе, реалізація власного інтересу (наприклад, залишити кокон) забезпечується якраз функцією концепту *élan*. Певна річ, *порив* або *поштовх* притаманний не тільки живим формам. За Бергсоном, усе нове у реальності продукується функцією *внутрішнього поштовху* (*roussée intérieure*). Однак поза живими формами він проявляється надто мляво. Матеріальній частині реальності звісно притаманний рівень *se [fait]*, але не притаманне те, що Бергсон називає *s'élaner* (пориватися). Не кожен метелик здатен покинути власний кокон, однак той, хто спромігся, залишає унікальний слід — слід *certain élan*.

Вдалося розглянути далеко не всі залучені у «Творчій еволюції» концепти. Формат статті не дозволяє це зробити. Запропонована Бергсоном концептна гра надзвичайно масштабна. Жоден з Бергсонових концептів не є самодостатнім. Усі вони надзвичайно взаємопов'язані. Дифриско, Алімант, Сато та інші дослідники чудово це усвідомлювали. Вони прагнули дестереотипізувати, мабуть, найвідоміший Бергсоновий концепт — *élan vital*. Однак використання цього найменування є вже стереотипом. Позаяк розглядаючи *élan vital*, дослідники насправді латентно звертались до інших концептів: *невизначені коливання, глобальний імпульс, поштовх, розмотування* тощо. *Élan vital* не має жодної переваги перед іншими концептами. Передусім він є *невним/нейтральним поривом* (*certain élan*), деривативним, продовженням і аж ніяк не початком чи кінцем реальності.

ДЖЕРЕЛА

- Баумейстер, А. (2012). *Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання*. Київ: Дух і літера.
- Хома, О. (2014). Історико-філософські стереотипи та сучасне прочитання Декартових «Медитацій». В: «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень (сс. 333–361). Київ: Дух і літера.

- Allimant, R. D. (2016). Vida y materia: Bergson y la Termodinámica clásica. *VERITAS*, 34, 75-91.
- Ansell-Pearson, K. (2016). On Bergson's reformation of philosophy in Creative Evolution. *Journal of French and Francophone Philosophy*, 24 (2), 68-80.
- Benda, J. (1912). *Le Bergsonisme ou une philosophie de la mobilité*. Paris: Mercure de France.
- Bergson, H. (1888). *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Paris: PUF.
- Bergson, H. (1919). La conscience et la vie. *L'énergie spirituelle. Essais et conférences* (pp. 7-20). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1934a). Introduction (première partie). Croissance de la vérité. Mouvement rétrograde du vrai. *La pensée et le mouvant. Articles et conférences datant de 1903 à 1923* (pp. 7-20). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1934b). Le possible et le réel. *La pensée et le mouvant. Articles et conférences datant de 1903 à 1923* (pp. 65-75). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1957). Discussion à propos du Vocabulaire philosophique. *Ecrits et Paroles* (pp. 168-172). T.1. Paris: PUF.
- Bergson, H. (1959). *L'évolution créatrice*. Paris: PUF.
- Carnot, S. (1872). Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance. *Annales scientifiques de l'École Normale Supérieure*, Série 2 : 1, 393-457. Retrieved from: http://www.numdam.org/item?id=ASENS_1872_2_1__393_0
- Deleuze, G. (1966). *Le bergsonisme*. Paris: PUF.
- Deleuze, G. (1990). Lettre à un critique sévère. *Pourparlers, 1972-1990* (pp. 11-24). Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (2002a). Bergson, 1859–1941. *L'île déserte. Textes et entretiens 1953–1974* (pp. 28–43). Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (2002b). La conception de la différence chez Bergson. *L'île déserte. Textes et entretiens 1953–1974* (pp. 43–73). Paris: Minuit.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1972). *Capitalisme et schizophrénie. Vol. 1: L'Anti-Oedipe*. Paris: Minuit.
- DiFrisco, J. (2015). Élan Vital Revisited: Bergson and the Thermodynamic Paradigm. *The Southern Journal of Philosophy*, 53 (1), 54-73.
- Dosse, F. (2009). *Gilles Deleuze, Felix Guattari. Biographie croisée*. Paris: La Découverte.
- Gouhier, H. (1934). Autour du bergsonisme. *Revue d'histoire de la philosophie et d'histoire générale de la civilisation*, 7, 279-285.
- Jankélévitch, V. (1928). Prolégomènes au bergsonisme. *Rmm*, 4, 437-490.
- Lalande, A. (2010). *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Paris: PUF.
- Lenoir, R. (1919). Réflexions sur le bergsonisme. *La Nouvelle Revue Française*, 75, 1077-1089.
- Maritain, J. (1912). *Les deux bergsonismes*. Paris: Privat.
- Mesnard, P. (1933). Catholicisme et bergsonisme. *Revue apologétique*, 55, 546-557.
- Miller, H. (1994). *Tropic of Cancer*. New York: Grove Press.
- Montebello, P. (2011). Deleuze, Une Anti-Phénoménologie? *Chiasmi International*, 2011, 13, 315–325.
- Poltzer, G. (1967). *La Fin d'une parade philosophique, le bergsonisme*. Paris: J.J. Pauvert.
- Prévost, J. (1928). Le Bergsonisme. *Europe*, 18, 585-600.
- Rodrigues, G. (1922). *Bergsonisme et Moralité*. Paris: Chiron.
- Sato, N. (2012). Scientific Élan Vital: Entropy Deficit or Inhomogeneity as a Unified Concept of Driving Forces of Life in Hierarchical Biosphere Driven by Photosynthesis. *Entropy*, 14, 233-251.
- Worms, F. (2009). *La philosophie en France au XXe siècle. Moments*. Paris: Gallimard.

Одержано 16.04.2019

REFERENCES

- Allimant, R. D. (2016). Vida y materia: Bergson y la Termodinámica clásica. *VERITAS*, 34, 75-91.
- Ansell-Pearson, K. (2016). On Bergson's reformation of philosophy in Creative Evolution. *Journal of French and Francophone Philosophy*, 24 (2), 68-80.
- Baumeister, A. (2012). *Thomas Aquinas: Introduction to Thinking. God, Being and Cognition*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i litera.
- Benda, J. (1912). *Le Bergsonisme ou une philosophie de la mobilité*. Paris: Mercure de France.
- Bergson, H. (1888). *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Paris: PUF.
- Bergson, H. (1919). La conscience et la vie. *L'énergie spirituelle. Essais et conférences* (pp. 7-20). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1934a). Introduction (première partie). Croissance de la vérité. Mouvement rétrograde du vrai. *La pensée et le mouvant. Articles et conférences datant de 1903 à 1923* (pp. 7-20). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1934b). Le possible et le réel. *La pensée et le mouvant. Articles et conférences datant de 1903 à 1923* (pp. 65-75). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1957). Discussion à propos du Vocabulaire philosophique. *Ecrits et Paroles*, T.1 (pp. 168-172). Paris: PUF.
- Bergson, H. (1959). *L'évolution créatrice*. Paris: PUF.
- Carnot, S. (1872). Réflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres à développer cette puissance. *Annales scientifiques de l'École Normale Supérieure*, Série 2: Volume 1, 393-457. http://www.numdam.org/item?id=ASENS_1872_2_1__393_0
- Deleuze, G. (1966). *Le bergsonisme*. Paris: PUF.
- Deleuze, G. (1990). Lettre à un critique sévère. *Pourparlers, 1972-1990* (pp. 11-24). Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (2002a). Bergson, 1859–1941. *L'île déserte. Textes et entretiens 1953–1974* (pp. 28-43). Paris: Minuit.
- Deleuze, G. (2002b). La conception de la différence chez Bergson. *L'île déserte. Textes et entretiens 1953–1974* (pp. 43-73). Paris: Minuit.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1972). *Capitalisme et schizophrénie. Vol. 1: L'Anti-Oedipe*. Paris: Minuit.
- Descartes, R. (2014). Meditations on First Philosophy. Metaphysical Meditations. [In Ukrainian]. In O. Khoma (Ed.), *Descartes' "Meditations" in the Mirror of Contemporary Interpretations* (pp. 115-292). Kyiv: Dukh i litera. [=Декарт 2014]
- DiFrisco, J. (2015). *Élan Vital Revisited: Bergson and the Thermodynamic Paradigm*. *The Southern Journal of Philosophy*, 53 (1), 54-73.
- Dosse, F. (2009). *Gilles Deleuze, Felix Guattari. Biographie croisée*. Paris: La Découverte.
- Gouhier, H. (1934). Autour du bergsonisme. *Revue d'histoire de la philosophie et d'histoire générale de la civilisation*, 7, 279-285.
- Jankélévitch, V. (1928). Prolégomènes au bergsonisme. *Rmm*, 4, 437-490.
- Khoma, O. (2014). A Historico-Philosophical Stereotypes and Contemporain Reading of Descartes's Meditations. [In Ukrainian]. In : *"Meditations" in the Mirror of Contemporary Interpretations* (pp. 333–361). Kyiv: Dukh i litera.
- Lalande, A. (2010). *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Paris: PUF.
- Lenoir, R. (1919). Réflexions sur le bergsonisme. *La Nouvelle Revue Française*, 75, 1077-1089.
- Maritain, J. (1912). *Les deux bergsonismes*. Paris: Privat.
- Mesnard, P. (1933). Catholicisme et bergsonisme. *Revue apologetique*, 55, 546-557.
- Miller, H. (1994). *Tropic of Cancer*. New York: Grove Press.
- Montebello, P. (2011). Deleuze, Une Anti-Phénoménologie? *Chiasmi International*, 13, 315–325.
- Politzer, G. (1967). *La Fin d'une parade philosophique, le bergsonisme*. Paris: J.J. Pauvert.
- Prévost, J. (1928). Le Bergsonisme. *Europe*, 18, 585-600.
- Rodrigues, G. (1922). *Bergsonisme et Moralité*. Paris: Chiron.

Sato, N. (2012). Scientific Élan Vital: Entropy Deficit or Inhomogeneity as a Unified Concept of Driving Forces of Life in Hierarchical Biosphere Driven by Photosynthesis. *Entropy*, 14, 233-251.

Worms, F. (2009). *La philosophie en France au XXe. siècle. Moments*. Paris: Gallimard.

Received 16.04.2019

Павло Бартусяк

КОНЦЕПТНА ДИСИПАЦІЯ «ТВОРЧОЇ ЕВОЛЮЦІЇ», АБО ВІД «РУШІЙНОЇ СИЛИ ВОГНЮ» САДІ КАРНО ДО «ПЕВНОГО ПОРИВУ» АНРІ БЕРГСОНА

У статті здійснено спробу дестереотипізації Бергсонового концепту *élan vital* (життєвий порив). Показано, що даний термін є лиш одним із численних концептних відгалужень, наслідком так званої «концептної дисипації», а також ефектом здійсненої Бергсоном реактивації теорії «рушійної сили вогню» Саді Карно. Акцентовано увагу на тому, що *élan* (зокрема його аспект *vital*) стосується суто фізичної реальності. Запропоновано концептуалізацію Бергсонового словосполучення *certain élan* (певний порив) як потенційно більш експлікативної альтернативи стереотипізованому й такому, що не відповідає сучасним історико-філософським тенденціям, терміну *élan vital*.

Ключові слова: Бергсон, Карно, рушійна сила вогню, концептна дисипація, концептне відгалуження, певний порив, життєвий порив

Pavlo Bartusiak

CONCEPT DISSIPATION OF THE “CREATIVE EVOLUTION”, OR FROM THE “DRIVING FORCE OF FIRE” BY SADI CARNOT TO THE “CERTAIN IMPETUS” BY HENRI BERGSON

The article attempts to disrupt stereotyping of the Bergson’s concept *élan vital* (vital impetus). It is shown that this term is just one of many other concept branches and it is a consequence of a so-called “concept dissipation”, as well as the effect of Bergson’s reactivation of the theory of “driving force of fire” by Sadi Carnot. It is emphasized that *élan* (including its aspect *vital*) concerns exclusively physical reality. It is proposed that conceptualization of the Bergson’s word-combination *certain élan* (certain impetus) is a potentially more explicit alternative to the stereotyped term *élan vital* which does not correspond to modern historical-philosophical tendencies.

Keywords: Bergson, Carnot, driving force of fire, concept dissipation, concept branch, certain impetus, vital impetus

---

Бартусяк, Павло — кандидат філософських наук, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького.

Bartusiak, Pavlo — Candidate of Sciences in Philosophy, Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology named after S.Z. Gzhytskyi.
